

УДК 811.161.2'38

ЦИТАТА У ДІАСПОРНОМУ ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ

Сюта Г. М.

Визначено статус цитати як компонента інтертекстуальності й механізму реалізації зв'язку сучасної діаспорної поетичної мовотворчості з національною і світовою культурною традицією. Ураховуючи родовий статус поняття “цитата” щодо різних способів і форм входження “чужого слова” в авторський текст, узагальнено досвід типологізації цитат на основі критеріїв: протоджерел; ступеня експлікованості; лінгвальних механізмів використання й реінтерпретації у тексті.

Ключові слова: цитата, прототекст, метатекст, слово-цитата, структурна цитата, резонансність цитати.

Определен статус цитаты как компонента интертекстуальности и механизма реализации связи современного диаспорного поэтического речетворчества с национальной и мировой культурной традицией. Учитывая родовый статус понятия “цитата” по отношению к разным способам и формам вхождения “чужого слова” в авторский текст, представлена типологизация цитат на основе критериев: протоисточников; степени эксплицированности; лингвальных механизмов использования и реинтерпретации в тексте.

Ключевые слова: цитата, прототекст, метатекст, слово-цитата, структурная цитата, резонансность цитаты.

The status of the quotation as a component of intertextuality and mechanism of the ties realization of modern diaspora's poetry with the national and the world cultural tradition has been determined. The generic status of the notion „quotation” as to the various ways and forms of the „foreign word” entering into the author's text has been taken into account. The experience of the quotations typologization on the basis of such criteria as: protosources; degree of explication; lingual mechanisms of the use and reinterpretation in the text has been generalized.

Key words: quotation, prototext, metatext, word-quotation, structural quotation, resonance of a quotation.

Активізація інтересу до *цитати*, лінгвальних механізмів її використання й реінтерпретації у поетичному тексті пов'язана з інтенсивним розвитком теорії інтертекстуальності. Трактуючи цитату як один із виявів діалогічного “просування тексту в часі” (Н. А. Кузьміна), як спосіб актуалізації попередніх знань і збереження тяглості традиції, дослідники відзначають: “інтертекстуальність стара як світ, а світ – суцільний текст, в якому, куди не ступни – скрізь цитата, скрізь “чуже”, вже відоме або пригадане” [8].

Сучасне художнє мислення максимально відкрите на універсум культури. В українській поетичній мові ХХ ст. до “пікових” виявів цієї тенденції варто зарахувати мовотворчість неокласиків, шістдесятників, постмодерністів. Знакова з цього погляду також мовно-художня практика авторів Нью-Йоркської групи. Інтертекстуальність, цитатність їх поетичної мови зумовлена, окрім іншого, також прагненням утверджувати погляд на українську літературу як національно специфічну й водночас динамічно оновлювану в руслі новочасних західних тенденцій, активно вписуючи її у глобальний культурний контекст. Це визначає дві домінуючі прототекстові площини, до яких постійно звертається мовна свідомість авторів – література національна і література світова.

Орієнтованість на традицію – достатньо контроверсивний креативний принцип авторів, які належать до Нью-Йоркської групи. З одного боку, вони постійно наголошують на своєму перебуванні “поза традицією”, на відмові від канонів національного образо- й текстотворення. З іншого – їх ідіосистеми засвідчують багатовекторний зв'язок з інтелектуальними здобутками нації, відбивають специфіку “мовної художньої картини світу, яка, видозмінюючись відповідно до часових вимірів літера-

турно-писемної практики, виявляє найвиразніші ознаки національного мовомислення” [4, с. 4], оперують упізнаваними образами, поетичними формулами, висловами, афоризмами, цитатами.

Основні площини мовно-ментальної єдності ньюйоркців із національною словесністю – *фольклор* і *класична література*, передусім – твори Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки – як “тексти, що складають ядро національної культури, чії енергетичні властивості відносно постійні з моменту їх появи” [5, с. 53].

Прикметно, що автори-ньюйоркці у виступах, спогадах, літературно-критичних нарисах неодноразово підкреслювали свій зв'язок із народною творчістю: “З усього українського найбільше любив я фольклор. Дитиною українські казки стимулювали мою уяву і, можливо, спричинилися до того, що вона продовжувала розвиватися. Дорослим українські пісні стимулювали мене [...]. Їхня мова говорила образами, й, можливо, від неї дістав я свій нахил до метафори” (Ю. Тарнавський). Рефлекси народнопоетичності (на рівні образності, стилізації, цитатності тощо) дослідники відзначають також у мовно-естетичних системах В. Вовк, Б. Рубчака, Б. Бойчука. Здебільшого це структурні (заголовок, епіграф, зачин, анафора) або ж точкові цитати, потенційна дешифровуваність яких залежить і від ступеня їхньої “прив'язаності” до прецедентного фольклорного джерела, і від інтертекстуальної компетенції читача.

До резонансних цитат належать *заголовки*, у складі яких є власні й загальні назви – у них читач “легко розпізнає “чуже слово” і визначає його джерело” [7, с. 23]. Вони встановлюють перегуки авторського метатексту з певним жанром народної творчості не просто як мовний знак стилізації, а як референційний код, ключ до прочитання: ““сильний” поет ніби присвоює нормативний знак, накладає на нього своє “факсиміле”, і нащадки використовують його не як безлику формулу, а як цитату” [5, с. 163]. Наприклад, такими енергетично сильними цитатами є назви поезій В. Вовк “Маруся Богуславка” (Поезії, с. 308), “Дзвінка” (Поезії, с. 308–309), “Бондарівна” (Поезії, с. 309), а також різнотипні композиційно-структурні елементи української обрядово-календарної лірики. У віршовому фрагменті авторки зафіксовано також дослівну цитату, яка зумовлює контекстну апеляцію до купальського обряду: **Ой на Івана, та на Купала, / Окрилена ватра запалала**. Крім лексичного наповнення, ця цитата повторює також версифікаційний малюнок прецедентного фольклорного тексту.

Колажне поєднання “свого” (індивідуально-авторського) і “чужого” (фольклорного) спостерігаємо в поемі Ю. Тарнавського “У РА НА”: *ходять ізотопи/ йод і цезій/ по світі,/ перехилиються/ через тини границь,/ заглядають,/ народам у душі,/ питається йод/ цезія./ “Де будемо вікувати?”/ [...] На Україні/ будем вікувати,/ брате*” (У РА НА, с. 34–35). Інтертекстуальність цього метафоричного опису чорнобильської зони забезпечує опертя на один із енергетично найсильніших текстів українського пісенного фольклору – колискову “Ой ходить сон коло вікон”. Ця цитата – не точна, лексично трансформована, повторює не зміст, а форму прецедентного тексту, підтримувану його ключовими, впізнаваними словами (*ходить, питається*) та конструкціями (*Де будемо вікувати // ночувати?*). Уведення у метатекстову структуру термінологічних номінацій *ізотопи, йод, цезій* (замість поетонімів *сон, дрімота*) змінює не тільки зміст, але й оцінність, первинну тональність пісенного вислову, але не руйнує жанрових ознак колискової. Резонансність цитати в цьому разі об'єднує два тексти, створює динаміку художнього опису.

Причетність авторів Нью-Йоркської групи до національної мовної традиції засвідчують численні апеляції, алюзії до поезії Т. Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, Павла Тичини тощо. Незалежно від того, в якій парадигмі (модерній, авангардній чи постмодерній) і з якою оцінністю вони актуалізовані (як інтертексти чи антитексти), ці звернення свідчать про те, що українська словесна традиція активно присутня у креативному просторі діаспорної поезії: знакові для національної мовно-поетичної свідомості мотиви, теми, образи слугують корелятами художніх пошуків ньюйоркців. Зокрема, в авторській сентенції Б. Бойчука **смерть/ стає початком/ і відновленням** відчитуємо опосередковане цитування афоризму Лесі Українки **Стане початком тоді мій кінець. Вислів *заграло сонце/ у свої клярнети/ і навік зайшло в закритий храм/ мовчання*** (Земля, с. 86) – це вияв закону інтертекстуальної деривації: він водночас безпосередньо апелює і до першотексту Павла Тичини, і до мовостилію І. Драча (пор.: **сонце клярнетить навкруг** – І. Драч, т. 1, с. 69).

Інша прототекстова площина, до якої постійно звертається мовна свідомість авторів Нью-Йоркської групи, – *Біблія*.

Звернення до Святого Письма як основи формування “свого”, коли у процесі осмислення канонічних біблійних образів відбувається народження нової, індивідуально маркованої естетичної реальності, засвідчують твори Б. Рубчака (*Круг дерева живого обвилась ліяна./ скорботного Христа цілує сильний Юда* – Крило, с. 28; *Зосталася лиш твань./ і Чоловіколюбця розп’яли* – Крило, с. 63; *Коли то на трьох темних вістрях/ кровію спливе світ./ і дерево пізнало свій закон./ тоді настала тиша й не було вже голубів* – Крило, с. 67), В. Вовк (*сестри – як калина/ Ідуть сумні крізь будяки й тернину/ Щоб дати їм Вероніку хустину/ Вишивану в передсвітні години* – Поезія, С. 77), Б. Бойчука (*Обмий мене водою/ з-під Твоєго ребра./ й заголосить світанок/ в тілі моїм* – Третя, с. 261).

Біблійні цитати у мовотворчості авторів Нью-Йоркської групи різноманітні за структурою, семантикою, функціонально-текстотвірним навантаженням. Так само не однакові вони з погляду рефлексогенності, інтенсивності реінтерпретації в авторських ідіостилях. Зокрема, до найбільш продуктивних цитат біблійного походження належить вислів *чаша страждання*. Різні ступені контекстної трансформації, якої він зазнає у мовостіях авторів Нью-Йоркської групи при вираженні мотиву “завершення чого-небудь”, не руйнують його зв’язку з прецедентним текстом і зберігають стилістичний статус “чужого” слова. Пор.: *допливаємо до незнаного берега/ допиваємо чашу/ тільки любов зможемо взяти/ з собою* (Поезії, с. 112); *Я випив кубок болю* (Третя, с. 48).

Природу біблійної цитати (точної або ж трансформованої) як засобу реактуалізації культурної пам’яті слова чи вислову ілюструє афоризм *Спочатку було слово* (Євангеліє від Івана: 1,1). Його “внутрішня енергетика” (термін Н. А. Кузьміної), канонічність зумовлює стійку мовно-поетичну традицію встановлення семантичних перегуків або ж протистоянь між прецедентним текстом та метатекстом. Останню тенденцію показово ілюструє фрагмент вірша Б. Бойчука, в якому поетичний діалог із Біблією стає засобом вербалізації художньої теми “народження та смерть людини”: *в утробі/ тремтіла дитина./ по ній/ розливалася/ млюсть./ І знала:/ спочатку був біль./ а не слово./ кінець буде біль* (Третя, с. 18). Цей віршовий фрагмент ілюструє актуальну для модерної поезії модель антитексту, коли авторський образ, референціюючи до прецедентного тексту, заперечує його.

У складних інтертекстуальних кореляціях з біблійними цитатами відновлюють втрачену експресивність неметафоричні, конвенціоналізовані вислови: *Минають дні/ з закутаними лицами/ і не торкають/ моченою в оцті губкою/ уста* (Третя, с. 44) – одночасна двоспрямована алюзія до Страстей Христових і до мовостілю Т. Шевченка (“Минають дні, минають ночі...”).

Діалогічну взаємодію прецедентного й авторського текстів істотно посилює наявність і композиційно-змістова єдність в останньому кількох типів цитат – структурних (заголовки, епіграф, текстовий повтор), лексичних (точкових і розгорнутих), а також метрично-ритмічних (метр, ритм, рима, цитатні звукові ряди). Показовий із цього погляду вірш Б. Рубчака “Процання і привіт” – авторська маніфестація сенсу людського життя. Лейтмотивним повтором, який пов’язує структурні частини поезії, є питальна конструкція *скажи, зоре: Скажи, зоре:/ день – це дорога/ з якого серця в яке серце?./ Скажи, зоре:/ як жити/ під корінням дерев?/ Скажи, зоре:/ як жити/ під джерелами рік?/ Скажи, зоре:/ як жити/ на струменях вітру?/ Скажи, зоре:/ як жити?* (Крило, с. 159–161). Семантичну глибину кількаразово повтореного символу *зоря* запрограмує підзаголовок твору “Різдвяна ораторія” та епіграф “Бачили-бо ми зорю Його на сході і прийшли поклонитись Йому”. Композиційна єдність цих компонентів умотивовує народження естетичного цілісного інтертекстуального феномена, найчіткіше реконструйованою референцією якого, безумовно, слугує вихід на текст Біблії: “Коли ж народився Ісус у Віфлеємі Юдейським, за днів царя Ірода, то ось мудреці прибули до Єрусалиму зо сходу і питали: “Де народжений Цар Юдейський? Бо на сході ми бачили зорю Його і прибули поклонитись Йому” [Євангеліє від св. Матвія 2:1–2].

Про максимальну відкритість, розгерметизованість мовомислення авторів Нью-Йоркської групи, орієнтованість на актуалізацію різночасових і різножанрових пластів культури свідчать поезії, створені за принципом художнього колажування,

семантичного зрощення цитат. Яскравий зразок творів цього типу – згадувана вже вище поема Ю. Тарнавського “У РА НА”. На думку Ю. Барабаша, це твір “виняткової складності, який вимагає скрупульозного аналізу із застосуванням адекватного, головним чином постмодерністського критичного інструментарію”, оскільки він “вписується в координати постмодерністської поетики з характерними для неї неконвенційністю і фрагментарністю тексту, високим ступенем іронічної насиченості, широким використанням прийомів пародіювання, автокоментарів і самоцитації, лінгвістичних, метричних та інших деформацій, навмисних прозаїзмів, ненормативної лексики, інтертекстуальних перегуків і мовних “щеплень”, літературних та історіософських неоміфологічних ремінісценцій” [1].

Насамперед варто зазначити, що за рахунок експлікованих (лексичних) та імплікованих (семантичних) цитат встановлюється паратекстуальне співвідношення між назвою поеми, епіграфами до неї та назвами структурних частин. Так, повна назва твору – “У РА НА. Тисяча років самоти” від самого початку діалогізує двоспльмовано – узятим за епіграф висловом Г. Маркеса “бо не дістануть другої нагоди жити ті, кого засуджено на тисячу років самоти” та назвою відомого роману цього ж автора. Надалі композиційно-семантичну єдність цього зв'язку підтримують заголовки частин (“Самота”, “Тисяча літ”), які проспективно визначають зміст і оцінність здійсненого у них художнього показу національної історії.

При належній інтертекстуальній компетенції, наявності необхідних знань як прихована точкова лексична цитата у поемі сприймається колоратив *чорний*, абсолютизований до статусу колірною лейтмотиву в описі чорнобильської України і закріплений у численних цитатних перегуках із фольклорними, публіцистичними, художніми прецедентними текстами. На їх семантичному зв'язку постає номінативно-асоціативний ланцюг із кульмінаційною точкою *Чорнобиль: Чорне море/ чорне золото/ чорнозем/ чорні брови/ чорна доля/ чорний ворон/ Чорнобиль* (У РА НА, с. 25). Пор. у мовостилі Віри Вовк: *Чорний жар/ Чорний жаль/ Чорний біль/ Чорнобиль*.

Культурна пам'ять лексем *сад* (*садок*), *хрущі*, надто ж при їх поєднанні в межах однієї поетичної синтагми, апелює насамперед до вірша Т. Шевченка “Садок вишневий коло хати”. Він не просто належить ядерних текстів національної культури, а й формує основу так званих загальних знань, оскільки змалку відомий кожному українцеві. Тому резонансність цитування будь-якого рядка цієї поезії дуже висока, а перспективу адекватного прочитування не нівелює навіть “антитекстовий” характер образу Ю. Тарнавського: *в залізобетоннім садку/ гудуть/ важкі хрущі/ атомів* (У РА НА, с. 24).

Варто зазначити, що антицитації творів Т. Шевченка – одна з характерних ознак і мови Ю. Тарнавського загалом, і стилістики поеми “У РА НА” зокрема. Вони виявляються у смислово-естетичній невідповідності, прямому чи опосередкованому семантичному протистоянню прецедентній семантичній моделі, що в кожному конкретному контексті має свою художню мотивацію. Однак здебільшого, за спостереженням Ю. Барабаша, “від Шевченка, від його послань і пророцтв ідуть гнів, відчай, біль за Україну, безоглядна національна самокритика, прокляття і нещадна сатира” [1]. Пор.: *качата/ (не хлюпочуться між осокою)/ з двома головами/ подвійними очима дивляться на світ/ (на північ)* (У РА НА, с. 32). Заперечно-інвективний характер цитати в цьому разі не пов'язаний із традиційною для цього семантичного типу настановою на пародіювання, а виявляє емоційне ставлення автора до зображуваного, створює “намагнічений” контекст, естетично неоднорідний із елегійним висловленням Т. Шевченка.

Поема “У РА НА” з особливою емоційною силою виявляє перебування Ю. Тарнавського під художньою владою, впливом української класичної літератури. Його, зокрема, ілюструють прямі й опосередковані цитування впізнаваних, актуалізованих як мовні знаки культури образів та висловів, узятих із:

- народної та сучасної авторської пісенної творчості: *квилить чайка/ що не може вмерти/ вже вісімсот років,/ за дітьми плаче –/ київськими бульварами/ танцюють вальс “Берізки”/ каштани/ з обципанними серцями* (У РА НА, с. 8);

- мовостилі І. Франка: *твоїй пам'яті мій скромний похоронний вінок* (епіграф) – алюзія до фінального рядка поеми “Мойсей” *Твоєму генію мій скромний дар весільний*;

• мовостилію М. Гоголя: *ви не знаєте української ночі!* (У РА НА, с. 24); *українське небо!* (*ви знаєте українське небо!*) / *зазира йому в очі* (У РА НА, с. 44).

Тісна спорідненість мовомислення автора з попередньою традицією української класичної літератури відчутна в метафоричній інвективі з розділу “Голодна Україна”. Одну з найбільючіших сторінок національної історії (Голодомор 1932–1933 рр.) поет осмислює через взаємонакладання мовних знаків, які, незважаючи на їхню смислову й експресивну трансформацію, залишаються потенційно прочитуваними, упізнаваними. Пор.: *один за руки, / другий за ноги, / і хвиць на купу, / “Всіх українців / до ‘дної ями, / дітей / за батьками!” / Ага, Павлику-Равлику, / виставив роги / на стоги трупів, / перевішуєшся [..] / до найсильнішого народу* (У РА НА, с. 46). Контамінуючи популярну дитячу забавлянку *Равлик* і поетичні декларації Павла Тичини *всіх панів до ‘дної ями* та *аркодужне перевисання до народів*, Ю. Тарнавський творить гостру аксіологічну метафору-антитекст. Діалог у цьому разі відбувається не з *прецедентним текстом*, а через нього: шляхом заперечення естетики й первинного змісту його складників спроектоване авторське трактування національної історії. Пор.: “нова поезія, як правило, не зазіхає на художній світ творчої індивідуальності, а вдається до своєрідного дослідження того, як ті чи ті висловлення, вирвані з цілого, починають жити своїм життям” [6, с. 57].

Здійснений розгляд дає підстави резюмувати, що цитата у поетичному тексті – це функціонально-стилістичний код, який репрезентує відкритість авторського мовомислення, його спрямованість на універсум культури. У мовотворчості авторів Нью-Йоркської групи це передусім художнє свідчення їх єдності з національно мовно-естетичною традицією, незалежно від того, у якому семантично-естетичному й оцінному форматі (контекстного підтвердження чи заперечення) вони актуалізовані й реінтерпретовані.

Джерела

1. Бойчук Б. Земля була пустошня : поема / Б. Бойчук. – Нью-Йорк, 1959. – 88 с.
2. Бойчук Б. Третя осінь : поезії / Б. Бойчук. – К. : Дніпро, 1991. – 286 с.
3. Вовк В. Поезії / В. Вовк. – К. : Родовід, 2010. – 421 с.
4. Рубчак Б. Крило Ікарове : поезії / Б. Рубчак. – К. : Дніпро, 1991. – 205 с.
5. Тарнавський Ю. Життя в місті : поезії / Ю. Тарнавський. – Нью-Джерси, б. р. – 64 с.
6. Тарнавський Ю. У РА НА (Тисяча років самоти) / Ю. Тарнавський. – Х. – Нью-Йорк, 1992. – 168 с.

Література

1. Барабаш Ю. Нью-Йоркская группа украинских поэтов: “вне традиции” как традиция [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/druzhba.2002/8/barab/html...> – Назва з екрана.
2. Бойчук Б. Декілька думок про Нью-Йоркську групу і декілька задніх думок / Б. Бойчук // Сучасність. – 1979. – № 1 (217). – С. 20–33.
3. Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд : монографія / С. Я. Єрмоленко. – К. : НДІУ, 2007. – 444 с.
4. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури. – К. : Інститут української мови НАН України, 2009.
5. Кузьмина Н. А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка : монографія / Н. А. Кузьмина. – Екатеринбург ; Омск, 1999. – 266 с.
6. Малышева Г. Н. Очерки русской поэзии 1980-х годов: (специфика жанров и стилей) / Г. Н. Малышева. – М., 1996. – 173 с.
7. Миловидов В. А. Текст, контекст, интертекст. Введение в проблематику сравнительного литературоведения / В. А. Миловидов. – Тверь : ТГУ, 1998. – 84 с.
8. Смирнова Т. А. Типология и функции цитаты в художественном тексте (на материале романов А. Битова “Пушкинский дом”, В. Маканина “Андеграунд, или Герой нашего времени”) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.01.08 “Теория литературы. Текстология” / Т. А. Смирнова. – М., 2005. – 20 с.
9. Сулима В. Біблія і українська література : навч. посіб. / В. Сулима. – К. : Освіта, 1998 – 399 с.